

Magdalena Roszak

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie

ORCID: 0000-0001-6678-6702

DOI: <https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2024.2.07>

Solidarność kobiet w kontekście procesu *empowerment* w internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci*

Women's solidarity in the context of the empowerment process (group) in the online community of single mothers

ABSTRACT: This article presents research on the process of (group) empowerment within an online community of single mothers, considering the changing dynamics of monoparental parenthood in Poland. In the socio-cultural context, monoparental parenthood has evolved from a marginal phenomenon to a widely accepted family model, yet it is still laden with challenges such as inequality, discrimination, and social exclusion. The empowerment process was analyzed through the lens of the five stages of Mann Hyung Hur's model. These stages formed the foundation for analyzing the activities of groups created by single mothers on the social media platform Facebook, such as „Stop Discrimination of Single Mothers” and „Association Alimony is Not a Gift”. The netnographic research analyzed the various stages of empowerment, leading to

* Artykuł powstał na podstawie badań prowadzonych w ramach rozprawy doktorskiej: Internetowa społeczność matek samodzielnie wychowujących dzieci – badania netnograficzne, przygotowanej pod opieką naukową prof. dr hab. Anny Odrowąż-Coates w Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie.

W artykule użyto określeń neutralnych językowo, takich jak: rodzina monoparentalna, solorodzicielstwo, solomacierzyństwo, matki samodzielnie wychowujące dzieci, solomatk. Najbardziej rozpowszechnione w literaturze naukowej określenia: rodzina niepełna, samotna matka są pejoratywne lub nietrafne (samotna matka nie jest samotna, ponieważ ma dziecko).

the creation of a new social order. The article emphasizes the importance of women's solidarity and the role of online communities in the empowerment process. Ultimately, the study demonstrates how the empowerment process in the online community of single mothers contributes to changes in the perception and reality of monoparental families in Poland.

KEY WORDS: empowerment, monoparental parenthood, single-parent family, single mother, women's solidarity.

STRESZCZENIE: Artykuł ukazuje badania dotyczące procesu *empowerment* (grupowego) w internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci, z uwzględnieniem zmieniającej się dynamiki rodzicielstwa monoparentalnego w Polsce. W kontekście społeczno-kulturowym rodzicielstwo monoparentalne ewoluowało ze zjawiska marginalnego do powszechnie akceptowanego modelu rodziny, jednakże wciąż obciążonego wyzwaniem, takimi jak: nierówność, dyskryminacja i wykluczenie społeczne. Proces *empowerment*, został przeanalizowany przez pryzmat pięciu etapów modelu Manna Hyuinga Hura. Stały się one fundamentem do analizy działalności grup, stworzonych przez solomatkę na portalu społecznościowym Facebook, takich jak: „Stop Dyskryminacji Samotnych Matek” oraz „Stowarzyszenie Alimenty to nie prezenty”. W badaniach netnograficznych przeanalizowane zostały poszczególne etapy upelnomocnienia, zmierzające do tworzenia nowego porządku społecznego. Artykuł podkreśla znaczenie solidarności kobiet i roli internetowych społeczności w procesie *empowerment*. Ostatecznie badanie ukazuje, jak proces upelnomocnienia w internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci przyczynia się do zmian w postrzeganiu i rzeczywistości rodzin monoparentalnych w Polsce.

SŁOWA KLUCZOWE: *empowerment*, upelnomocnienie, rodzina monoparentalna, solomatkę, solidarność kobieca.

Wprowadzenie

Rodzicielstwo monoparentalne przez dekady było zjawiskiem marginalnym, a tworzący tego typu struktury rodzice (w przypadku, kiedy powstanie takiej rodziny było związane z inną przyczyną niż śmierć drugiego rodzica) doświadczali wykluczenia społecznego (Kawula, 2005). Jeszcze w latach 60. i 70. XX wieku posiadanie nieślubnych dzieci czy współżycie pozamałżeńskie, podobnie jak rozwód, określane były mianem niemoralnego zachowania (Kawula, 2005). Przez ostatnie dekady liczba rodzin monoparentalnych stopniowo, a niekiedy dynamicznie, wzrastała. Współcześnie rodziny monoparentalne stanowią 22,6% ogółu wszystkich rodzin z dziećmi (GUS, 2023), czyli prawie co czwarta tego typu struktura tworzona jest przez solorodzica. Sytuacja ta przekłada się na fakt, że współcześnie monoparentalność uznaje się za coś „normalnego”, a nawet za alternatywną formę życia małżeńsko-rodzinnego (Slany, 2008). Jednakże ważniejsza analiza opisywanego fenomenu wykazuje, że nadal rodziny samodzielnie wychowujące dzieci (szczególnie te tworzone przez matki) doświadczają takich zjawisk, jak: nierówność, dyskryminacja i wykluczenie. Niezgoda na istniejący stan rzeczy mobilizuje do działań mających na celu uzyskanie kontroli w obszarach, w których dane grupy jej nie mają. Taki proces w literaturze przedmiotu opisywany jest jako zjawisko

empowerment. Stał się on drogą prowadzącą badane grupy matek do stworzenia nowego porządku oraz uzyskania większej władzy nad swoim życiem.

***Empowerment* grupy – koncepcja teoretyczna**

Empowerment (wymienne nazywany w piśmiennictwie polskojęzycznym określeniem upełnomocnienie) to „proces, przez który osoby i grupy rozwijają świadomość swoich zdolności kontrolowania lub wpływania na siebie i innych oraz uczą się umiejętności efektywnego stosowania tego wpływu” (Szmagański, 1994, s. 153). W tej definicji kluczowymi elementami są zasoby (zdolności) i władza (kontrola, wpływ). Pierwszym etapem upełnomocnienia jest identyfikacja deficytów, czyli w tym kontekście braku zasobów jednostki, grupy czy społeczności. Ten brak wpływa na sytuację podmiotu, jego funkcjonowanie i pozycję jaką zajmuje w środowisku. Drugi komponent, zarówno definicji jak i samego określenia *empowerment*, to władza (*power*). Według Anthony’ego Giddensa (2010) naturalna i równocześnie twórcza moc jednostki (lub grupy) do działania i osiągnięcia zmian, również w strukturach społecznych. Podejście Giddensa skupia się na wewnętrznym procesie i nie ujmuje władzy w kontekście relacji z innymi, rozumianej jako dominacja, podporządkowanie i hierarchia. Dlatego konieczne jest uzupełnienie analizowanego pojęcia o rozumienie władzy przez Michaela Foucaulta. Według niego władza – dominacja strukturalna, powiązana jest z zasobami i przywilejami społecznymi, politycznymi i ekonomicznymi. Wobec czego wystąpienie przeciwko władzy wymaga zbiorowego zaangażowania pozbawionych jej jednostek lub grup (Mažeikienė, 2014). Relację pomiędzy *empowerment* a władzą badała Srilatha Batliwala, która wyróżniła dwa aspekty władzy: kontrolę nad zasobami (ekonomicznymi, ludzkimi itp.) oraz kontrolę nad ideologią (wartościami, postawami i przekonaniem). W tym kontekście *empowerment* jest procesem uzyskania kontroli przez jednostki lub grupy, zarówno nad zasobami jak i ideologią (Batliwala, 2007).

W literaturze przedmiotu (Gulczyńska, Granosik, 2014; Rosalska, 2017; Tolbert i in. 2019) wyróżnia się dwa wymiary upełnomocnienia: indywidualny i grupowy. Oba prowadzą do poszerzenia kontroli nad własnym życiem, jednak w pierwszym przypadku dotyczy to jednostki, w drugim – grup doświadczających marginalizacji, wykluczenia czy niesprawiedliwości. Przedmiotem artykułu jest drugi wymiar procesu *empowerment*, dlatego rozważania dotyczące pierwszego zostaną pominięte. Mann Hyung Hur (2006), na podstawie analizy koncepcji upełnomocnienia pochodzących z różnych obszarów wiedzy (pedagogika, socjologia, psychologia, praca socjalna, nauki polityczne, studia kobiece, zarządzanie i medycyna), zbudował model teoretyczny opisu-

jący etapy i komponenty grupowego procesu *empowerment*. Autor wyróżnił pięć faz upelnomocnienia: 1) występowanie rozwarstwienia, przemocy, ucisku grup; 2) budzenie się świadomości; 3) mobilizację (aktywne gromadzenie zasobów i sojuszników); 4) maksymalizację (maksymalne wykorzystanie wszystkich zasobów i możliwości w celu osiągnięcia pożądanej zmiany) i 5) stworzenie nowego porządku (wdrażanie i ustanawianie zmian w społeczeństwie).

Solidarność kobiet jako wyraz grupowego procesu *empowerment* kobiet

Przykładem obrazującym grupowy proces *empowerment* jest działanie ruchu feministycznego. Analizując upelnomocnienie kobiet przez model M.H. Hura, wyróżnić można pięć etapów prowadzących do zmian w społeczeństwie. Pierwsza faza to identyfikacja rozwarstwienia, przemocy i ucisku grupy, w przypadku kobiet był (jest?) to niesprawiedliwy podział władzy społecznej, gospodarczej i politycznej między kobietami a mężczyznami oraz przemoc sprawowana przez drugich nad pierwszymi. Analizując tę kwestię w kontekście fal feminizmu, zaobserwować możemy pewne różnice. Feministki pierwszej fali (2. poł. XIX i pocz. XX w.) deficyty społeczne dostrzegały na poziomie ustawodawstwa (brak praw wyborczych; praw do zrzeszania się, przynależności do partii i organizacji politycznych; ustawy dyskryminujące mężatki, uniemożliwiające kobietom dziedziczenie czy przyznające opiekę nad dziećmi mężczyznom w przypadku rozwodu), edukacji (brak możliwości: studiowania, dołączania do organizacji naukowych, kandydowania do nagród naukowych) oraz rynku pracy (nierówna płaca, brak dostępu do „męskich” zawodów typu lekarz, prawnik) (Kuźma-Markowska, 2014b). Druga fala feminizmu (l. 60. i 70. XX w.) to identyfikowane nierówności w dostępie do zatrudnienia, w warunkach płacy i pracy oraz w prawie (feminizm liberalny), seksizm i patriachalizm (feminizm radykalny), opresja ekonomiczna kobiet (feminizm marksistowski) (Kuźma-Markowska, 2014a). Trzecia fala feminizmu (l. 90. XX w.) oprócz nierówności między kobietami a mężczyznami uwypukliła zróżnicowanie wśród samych kobiet, uwzględniając takie komponenty, jak: rasa, klasa, płeć kulturowa, orientacja seksualna. Obszary identyfikowanych przez trzeciofalki deficytów społecznych dotyczyły: molestowania seksualnego, przemocy domowej, nierównych płac kobiet i mężczyzn, praw reprodukcyjnych, postrzegania własnego ciała przez kobiety, kwestii związanych z globalizacją oraz problemami kobiet z krajów rozwijających się, m.in. okaleczania narządów płciowych (Kuźma-Markowska, 2014c). Faza druga procesu *empowerment* to budzenie się świadomości poprzez dzielenie się doświadcze-

niami i rozpowszechnianie wiedzy. We wszystkich falach wyglądała podobnie: refleksyjna analiza literatury feministycznej oraz spotkania, na których kobiety dzieliły się przeżyciami. Faza trzecia – mobilizacja – polegała na ustalaniu celów do osiągnięcia przez kobiety i sposobów ich realizacji. Była różna dla poszczególnych fal czy konkretnych nurtów. Faza czwarta to maksymalizacja – działania przybierające różną postać (konwenty, konferencje, petycje, pikieety, strajki, radykane działania, edukacja). Faza piąta – stworzenie nowego porządku. Feminizm pierwszej fali dał kobietom prawa wyborcze oraz zmiany legislacyjne. Efekty drugiej fali to modyfikacja programów nauczania, szczególnie na szczeblu uniwersyteckim (m.in. wprowadzono *gender studies*); umieszczenie kobiecych dzieł w kanonie literackim; rozwój sztuki feministycznej; zapoczątkowanie badań nad historią kobiet (*herstory*); wprowadzenie kategorii *gender* do nauk społecznych i humanistycznych (Kuźma-Markowska, 2014a). Trzeciofalówki wprowadziły w nowy porządek wartości, takie jak: indywidualizacja i szacunek dla różnorodności, ponadto rozwinęły nowe podejście kobiet do własnej tożsamości – będącej wyborem (a także równowagą) między trzema przestrzeniami: rodziną, aktywnością zawodową i polityką. Ważnym narzędziem procesu *empowerment* wypracowanym przez ruch feministyczny (szczególnie drugofalówki) stało się siostrzeństwo, czyli: „relacja bliskości i poczucia więzi między kobietami niespokrewnionymi ze sobą, odsyłająca do wspólnoty doświadczeń wynikających z faktu bycia kobietą” (Mrozik, 2014, s. 511). Początkowo funkcjonowało jako idea polityczna, której głównym postulatem był sprzeciw wobec patriarchy. Radykalny nurt feminizmu rozwinął ją szerzej, tworząc koncepcję separatystyczną, głoszącą potrzebę budowania odrębnej kultury kobiet. Siostrzeństwo stało się synonimem sytuacji wszystkich kobiet, narzędziem politycznej strategii oraz podstawą do budowania ruchu kobiet doświadczających tej samej opresji ze strony systemu patriarchalnego (Mrozik, 2014). Przedstawicielki trzeciej fali skrytykowały ideę siostrzeństwa, ponieważ nie uwzględniała ona różnorodności doświadczeń kobiet, a potrzeby wszystkich sprowadzała do potrzeb białych kobiet z klasy średniej. Wobec czego w miejsce siostrzeństwa postulowały wprowadzenie koncepcji solidarności kobiet (hooks, 2013), definiowanej jako współpraca, troska, wzajemna pomoc kobiet i kobiecych środowisk, różniących się między sobą rasą, klasą, orientacją seksualną oraz doświadczaną opresją (Mrozik, 2014). Jedna z czołowych przedstawicielek trzeciej fali feminizmu bell hooks (2013) zwróciła uwagę na to, że kobiece poczucie wspólnoty wzrasta, kiedy poszczególne osoby koncentrują się na własnych doświadczeniach, bez porównywania się z innymi kobietami, bez rywalizacji. Zrozumienie kobiecej różnorodności oraz pozbawiony rywalizacji dialog stanowią fundament solidarności, która oznacza wspólne interesy, prze-

konania i cele, angażujące do kolektywnego działania (hooks, 2013). W przypadku grupowego procesu *empowerment* oznaczającego przejście z marginesu społecznego do centrum.

Metodologia badań własnych

Badania przedstawione w artykule dotyczą procesu *empowerment* zaobserwowanego w internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci. Do ich przeprowadzenia użyto metody netnograficznej, która stanowi badanie posługujące się obserwacją uczestniczącą do pracy w wirtualnym terenie, „[które] wykorzystuje formy komunikacji zapośredniczonej przez komputer jako źródło danych po to, by dotrzeć do etnograficznego zrozumienia i przedstawienia wybranych zjawisk kulturowych czy społecznych” (Kozinets, 2012, s. 93). Autorka, będąca jednocześnie uczestniczką, obserwowała internetową społeczność matek samodzielnie wychowujących dzieci (stworzoną przez kobiety doświadczające rodzicielstwa monoparentalnego, aktywne na grupach portalu społecznościowego Facebook). Zakotwiczenie, obserwacja uczestnicząca, gromadzenie własnych doświadczeń podczas pobytu w badanej kulturze (zarejestrowanych w postaci notatek terenowych) stało się podstawą do wykorzystania kolejnych metod badawczych, takich jak: badania fokusowe, gromadzenie i analiza danych archiwalnych, ilościowe wywiady internetowe oraz wywiady pogłębione.

Celem badań było ukazanie procesu *empowerment* (grupowego) w społeczności internetowej matek samodzielnie wychowujących dzieci. Przedmiot badań stanowił proces *empowerment* solomatek będących częścią badanej społeczności. Natomiast problem badawczy dotyczył następującej kwestii: na czym polega i jak przebiega proces *empowerment* (grupowy) kobiet wchodzących w skład internetowej społeczności solomatek? Uszczegółowiony w postaci pytań badawczych: 1. Na czym polegał i w jaki sposób przebiegał proces *empowerment* solomatek aktywnych w obserwowanych grupach? 2. Jakie przestrzenie doświadczanych przez nie nierówności i rozwarstwienia identyfikowały badane grupy matek? 3. Jakie działania towarzyszyły badanym grupom matek w grupowym procesie *empowerment*? 4. Czy/i w jaki sposób badanym grupom solomatek udało się wpłynąć na rzeczywistość rodzin monoparentalnych w Polsce?

Badania zostały przeprowadzone w latach 2018–2021 i obejmowały sześć etapów. Pierwszy to zakotwiczenie autorki w społeczności jako *insider* oraz obserwacja uczestnicząca. Na etap drugi składało się: ujawnienie podwójnej roli badaczki (solomatki – członkini społeczności oraz badaczki – netnografki),

uzyskanie odpowiednich zgód, gromadzenie i analiza danych archiwalnych (postów publikowanych na grupach przed przyłączeniem się autorki do społeczności, zawartości stron internetowych prowadzonych przez poszczególne grupy na portalu społecznościowym Facebook) oraz prowadzenie notatek terenowych. Etap trzeci to badanie grup fokusowych (w badaniu udział wzięło od 9 do 172 badanych, dobór próby był okolicznościowy). Rozmowy dotyczyły 23 tematów, m.in. znaczenia upowszechnienia się alternatywnych form życia rodzinnego, prawa wpływającego na funkcjonowanie rodzin monoparentalnych, ich odbioru społecznego, wpływu grupy facebookowej skupiającej samotki, stereotypów dotyczących macierzyństwa, małżeństwa itd. Czwarty etap to ankiety internetowe (dobór próby okolicznościowy) na temat: 1. Relacje z ojcem dziecka (331 badanych), 2. Psychologiczne i pedagogiczne konsekwencje solorodzielstwa (378 respondentek), 3. Ekonomiczna przestrzeń samotki (305 badanych), 4. Internetowa społeczność matek samodzielnie wychowujących dzieci (301 respondentek). Etap piąty polegał na przeprowadzeniu pogłębionych wywiadów z wybranymi matkami; dobór próby był celowy, kryterium doboru: obserwowalny, zaawansowany proces *empowerment* oraz funkcjonowanie w rodzinie monoparentalnej dłuższe niż rok. Przeprowadzono 20 wywiadów za pośrednictwem aplikacji Messenger (komunikator zintegrowany z portalem społecznościowym Facebook). Materiał badawczy został uporządkowany i przeanalizowany z wykorzystaniem programu do badań jakościowych MAXQDA.

Zaprezentowane poniższej wyniki badań są jedynie fragmentem szerszego projektu badawczego opisującego internetową społeczność matek samodzielnie wychowujących dzieci w kontekście procesu upelnomocnienia. Dotyczą one jednego aspektu badań – grupowego procesu *empowerment* samotek.

***Empowerment* kobiet, członkiń internetowej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci – w drodze z marginesu do centrum**

Grupowy proces *empowerment* matek samodzielnie wychowujących dzieci to, jak zasygnalizowano w podtytule, droga z marginesu do centrum. „Być na marginesie to zarazem być częścią całości, ale również pozostawać poza centrum” (hooks, 2013, s. 7). Słowa bell hooks, adekwatnie oddają status jaki w Polsce zajmują samotki. Stanowią znaczną część ogółu rodzin z dziećmi (18,8%) (GUS, 2023), jednak pozostają na uboczu, doświadczając społecznego rozwarstwienia i zajmując gorszą pozycję niż struktury nuklearne. Grupy doświadczające niesprawiedliwości i barier obniżających możliwość kontroli nad

własnym życiem mogą stać się równoprawnymi członkami społeczeństwa za pośrednictwem procesu *empowerment*. Przechodząc przez poszczególne etapy upelnomocnienia, mają szansę poszerzyć posiadaną władzę poprzez zmiany polityczne, społeczne i legislacyjne.

Opisując upelnomocnienie grupowe solmatek poprzez model opracowany przez Manna Hyuinga Hurra badaczka wyodrębniła poniższe etapy.

Etap pierwszy procesu *empowerment* to wystąpienie rozwarstwienia i diagnoza nierówności (Hur, 2006). W badanej społeczności solmatki dostrzegały nierówny status rodzin monoparentalnych i nuklearnych. W badaniach fokusowych rozwinęła się na ten temat dyskusja, z której warto przytoczyć poniższe cytaty:

...w tym państwie normalna rodzina to chłopak i dziewczyna, a nie samotna matka z dzieckiem. My jesteśmy towarem wybrakowanym (F12)

Nasz system robi wszystko by kobiety nie odchodziły... Ja odeszłam od partnera i czuję się codziennie przez Państwo karana, mam masę znajomych, nad którymi mężowie znęcają się psychicznie, ale siedzą z partnerami, bo nie mają wyjścia, bo się boją. Nie dość, że Państwo nie pomaga to wręcz utrudnia i zastrasza a społeczeństwo sady teksty typu: Nikt Cię nie zechce. Dziecko powinno mieć ojca... (F05)

Ten wątek pojawiał się również podczas wywiadów pogłębionych:

Nasz rząd za rodzinę uznaje rodzinę pełną, opartą na heteroseksualnym małżeństwie. Nie będzie wspierać samodzielnych matek, ponieważ traktuje rodziny monoparentalne jako rodziny gorszego sortu, jako dysfunkcje i patologię. [...] Przepisy bardziej wspierają rodziny niewydolne finansowo, a nie konkretne struktury rodzinne. [...] Nie mamy celowej, realnej pomocy rodzinom monoparentalnym. (K.K.)

Nierówność pozycji rodzin monoparentalnych i nuklearnych była dostrzegana przez badane w obszarze pomocy ze strony państwa. Rodziny o strukturze 1+1 (a takich jest większość w przypadku monoparentalności) w sytuacji, kiedy matka była aktywna zawodowo, ale na poziomie minimalnej pensji krajowej, nie kwalifikowały się do otrzymywania większości świadczeń, z powodu przekraczania kryterium dochodowego. Jedna z badanych, podczas wywiadu fokusowego sytuację tę opisała następująco:

Ale naprawdę tak jest... mimo tego, że ledwo ciągniemy... jesteśmy za bogate, tak to mleko i miód... kurde, kiedy mamy będą mogły spokojnie i godnie wychować dzieci... dziewczyny musimy być silne. Ale to wszystko niesprawiedliwe! (F36)

Podobna narracja pojawiła się podczas jednego z wywiadów pogłębionych:

Pracuję, nie korzystam z benefitów państwowych. Nie ma żadnej pomocy ze strony państwa. Jest to przykre, że chcąc pracować, mając tę najmniejszą krajową człowiek gorzej na tym wychodzi, bo nie ma czasu dla dziecka a nie zostaje z tego nic. Jest to przykre. Dla osoby, która chce pracować... a nie jestem osobą, która siedzi z dzieckiem 24 h na dobę, i tylko by się poświęcała i nie realizowała w ogóle siebie, ja bym się w tym kompletnie nie odnalazła. No i dla mnie to było trochę przykre, że jak pracuję to już nie wpisuję się w ramy pomocy od państwa. (K.F.)

Taka sytuacja stawiała solomatki przed następującym wyborem: albo aktywność zawodowa przynosząca niewystarczające dochody, albo korzystanie ze świadczeń państwowych w roli osoby bezrobotnej. Wybór pośredni nie istniał.

Kolejny obszar niesprawiedliwości wskazany przez badane matki dotyczył alimentów, a raczej ich braku. Na zagadnienie to składają się następujące zjawiska: unikanie przez wielu ojców płacenia alimentów, trudności w egzekwowaniu przez państwo alimentacji oraz społeczny odbiór niealimentacji. Traktuje o tym poniższa narracja jednej z badanych matek:

Dlaczego nasze państwo, społeczeństwo, znajomi, my pozwalamy na tak nieudolną egzekucję alimentów, która zmusza jednego z rodziców do pracy ponad siły, kosztem własnego zdrowia i kosztem własnych dzieci? Wiecie... te PITY pokazały mi dziś beznadziejność sytuacji w jakiej jestem i w jakiej są setki rodziców takich jak ja. By dzieci miały zapewnione podstawowe potrzeby staramy się zarabiać nawet w kilku pracach, a przez to odbieramy sobie i dzieciom możliwość wsparcia z FA [Fundusz Alimentacyjny – przyp. M.R.] lub mops. I teraz nachodzi mnie po raz setny refleksja, że rodzic, który się stara, jest zaradny, uczciwy i obowiązkowy dostaje od naszego państwa po dupie. Zaczynam wierzyć, że u nas ceni się jedynie kombinatorów, nierobów i biednych ex partnerów, którzy żyją powietrzem i nie mogą całe życie znaleźć pracy... (F21)

Agata Chełstowska (2016) zwróciła uwagę na to, że istnieje w Polsce tolerancja dla niepłacenia alimentów na dzieci. Podczas badań fokusowych temat ten pojawił się w dyskusji. Jedna z badanych zwróciła uwagę na następującą kwestię:

Najgorsze jest coś innego: panuje społeczne przyzwolenie na niepłacenie alimentów. Taki tatuś jest nawet uważany za „obrotnego”, a tymczasem jest zwykłym draniem i tak powinien być traktowany. Nawet kobieta-księgowa potrafi mu wystawić lewe zaświadczenie o dochodach. Wstyd. (F39)

Sytuacja, w której tylko jeden rodzic w całości partycypuje zarówno w utrzymaniu dziecka, jak i jego opiece (często brak alimentów łączy się z brakiem obecności ojca w życiu dzieci), jest oczywistą niesprawiedliwością doświadczaną przez solomatkę. W badaniach ankietowych¹ wśród 331 osób, które odpowiedziały na pytanie czy ojciec dziecka płaci alimenty 41% zaznaczyło odpowiedź przeczącą. Wśród tych osób jedynie 18% miało możliwość skorzystania z Funduszu Alimentacyjnego. Czyli 23% respondentek samodzielnie ponosiło koszty utrzymania dziecka/dzieci. W ich przypadku niesprawiedliwość była niezaprzeczalna.

Kolejne obszary niesprawiedliwości wskazywane przez badane dotyczyły dyskryminacji w takich przestrzeniach, jak praca i wynajem mieszkania. Analiza narracji wykazała, że zjawiska te dotyczyły tylko część solomatek, nie dotyczyły większości. Jednak warto je przybliżyć. Na podstawie ankiety, dotyczącej sytuacji ekonomicznej matek samodzielnie wychowujących dzieci², 25% respondentek stwierdziło, że pracodawcy w pierwszej kolejności preferują matki z pełnych rodzin. 22% ankietowanych zadeklarowało doświadczanie dyskryminacji w miejscu pracy z uwagi na swój status solomatkę. Aż 63% badanych zaznaczyło, że monoparentalność ogranicza możliwość wyboru rodzaju pracy. W badanej społeczności matek samodzielnie wychowujących dzieci zauważono problem dyskryminacji mieszkaniowej. Dotyczyło to trudności w znalezieniu mieszkań dla siebie i swoich dzieci z uwagi na status rodziny monoparentalnej. Potwierdzają to poniższe narracje matek uzyskane z analizy danych archiwalnych:

Jak radzicie sobie z dyskryminacją? Z dyskryminacją przy wynajmie mieszkania. Pomimo że proponuję umowę najmu okazjonalnego u notariusza nikt nie chce mi wynająć mieszkania... Jestem załamana (A19)

Wynajem dla samotnej matki graniczy z cudem. Mi śpiewali od 5 tys. wwyż kaucji albo nie chcieli nawet rozmawiać, jak słyszeli, że jestem sama z dziećmi (A27)

Miałam to samo z czwórka dzieci nikt nie chciał mi wynająć, znieczulica po prostu, bo jak by to inaczej nazwać (A35)

Istotną zaobserwowaną w badanej społeczności niesprawiedliwością były stereotypy dotyczące kobiet samodzielnie wychowujących dzieci. Ich treść dotyczyła przekonań na temat solomatek: matka-beneficjentka, matka-alimen-

¹ Ankieta internetowa pt. *Relacje z ojcem dziecka* (n = 331).

² Ankieta internetowa pt. *Ekonomiczna przestrzeń solomacierzyństwa* (n = 305).

ciara, matka-puszczalska. Pierwszy stereotyp związany był z przekonaniem, że większość solomatek otrzymuje świadczenia i nie pracuje tylko dlatego, żeby ich nie utracić. Tymczasem w badanej społeczności 75% matek nie korzystało z dodatkowych świadczeń poza wychowawczym 500+³. Kolejny stereotyp matki-alimentary zawiera przekonanie o tym, że solomatkę utrzymują nie tylko dzieci, ale również siebie z otrzymywanych alimentów. Z analizy danych Ministerstwa Sprawiedliwości wynika, że przeciętna wartość zasądzonych alimentów na dziecko w Polsce w 2022 roku wyniosła 1217,3 zł przy sprawach rozwodowych oraz 906,8 zł przy sprawach poza rozwodami (MS, 2023). Zdecydowanie nie są to kwoty zapewniające byt co najmniej dwóm osobom. Potwierdzają to wyniki badań ankietowych, które pokazują, że 41% respondentek nie otrzymuje wcale alimentów, a wśród 59% które otrzymują deklarowane kwoty nie przekraczają 1000 zł na dziecko. Matki-alimentary nie mogą więc stanowić znacznej części populacji rodzin monoparentalnych, a jedynie niewielki procent. Treść ostatniego stereotypu to przekonanie o rozwiązłości seksualnej solomatek. Zjawisko oceny kobiety jako rozwiązłej seksualnie było doświadczeniem wielu matek samodzielnie wychowujących dzieci, o czym świadczą poniższe archiwalne narracje:

[...] mam pytanie: Czy wy też często się spotykacie z taką sytuacją: Ty samotna matka-singielka nie szukająca związku. Wszystkie twoje relacje z mężczyznami są kojarzone jako związek... lub relacje dziwnej treści, np. masz fachowca od ścian – to jest twój kochanek. Szczerze mam tego dosyć... chorego postrzegania kobiet..., bo jeśli jest sama to już każdy w pobliżu to potencjalny... (A13)

Myślałam, że tylko u mnie tak. Sąsiad mechanik auto naprawia – kochanek. Drugi chleb przywiezie – kochanek, itd. itd. itd. (A05)

Ja ostatnio zatrzymałam się na chwilę ze znajomym, od razu dowiedziałam się że szukam nowego ojca dla synka (A40)

Nierówny status rodzin monoparentalnych i nuklearnych, dyskryminacja na rynku pracy oraz mieszkaniowa, zjawisko niealimentacji, stereotypy tworzą rozwarstwienia i nierówności, powodują, że kobiety tworzące rodziny monoparentalne spychane są na margines, a ich życie dalekie jest od posiadania władzy i kontroli. Wątki te wielokrotnie były poruszane podczas dyskusji w grupach na portalu społecznościowym Facebook, wywołując w badanych matkach

³ Ankieta internetowa pt. *Ekonomiczna przestrzeń solomacierzyństwa* (n = 305).

świadomość, że inne kobiety doświadczają podobnych zjawisk. Manuel Castells (2013) zwrócił uwagę, że przestrzeń portalu społecznościowego Facebook wielokrotnie była platformą do takich rozmów, kończących się nie tylko na wymianie poglądów, ale pociągając za sobą działania określonej grupy ludzi. Podobne zjawisko można było zaobserwować w badanej społeczności. Indywidualne doświadczenia stały się tematami dialogu podejmowanego w grupie, urzeczywistniając hasło popularyzowane przez feministki – „osobiste jest polityczne”. Opisywane przeżycia solomatek skonfrontowane z innymi, po części podobnymi, ale też różnymi doświadczeniami, rozwijały świadomość, że wiele matek samodzielnie wychowujących dzieci doświadcza nierówności i niesprawiedliwości. Posty na temat dyskryminacji, braku wsparcia rodzin monoparentalnych, gorszego ich traktowania w porównaniu z rodzinami nuklearnymi czy stereotypów rozwijało u wielu respondentek świadomość posiadanego statusu, problemów, rozwarstwień i podjęcie decyzji „musimy coś z tym zrobić”. W dyskusjach prowadzonych przez solomatkę budziła się nie tylko coraz większa świadomość, ale urzeczywistniało się zjawisko, które bell hooks opisała mianem solidarności kobiecej.

Identyfikacja rozwarstwienia, wskazanie nierówności oraz budzenie się świadomości stanowiły pierwsze etapy procesu *empowerment* w grupach matek samodzielnie wychowujących dzieci. Dzielenie się doświadczeniami w postach i komentarzach publikowanych na Facebooku, przyczyniały się do rozpoczęcia kolejnego etapu – mobilizacji. Obserwacja poszczególnych grup wykazała, że faza ta polegała na zaktywizowaniu kobiet w społeczności wokół konkretnych celów i zadań. Przykładami prezentującymi to zjawisko są działania grup facebookowych: Stop Dyskryminacji Samotnych Matek oraz Stowarzyszenie Alimenty to nie prezenty. Działania tych grup wpisują się w kolejne etapy upełnomocnienia: mobilizacji i maksymalizacji, a ich efekty składają się na nowy porządek.

Grupa Stop Dyskryminacji Samotnych Matek powstała z myślą o:

[...] walce samotnych matek w Polsce. Zwracamy uwagę na niekorzystne ustawy, które pogarszają sytuację samotnych matek w Polsce i domagamy się naszych praw. W nas siła, odłożmy spory i popierajmy wspólną walkę na rzecz poprawy naszej sytuacji.

Aktywne w tej grupie solomatkę dostrzegały nierówności związane z sytuacją finansową i legislacyjną rodzin monoparentalnych. Budzenie świadomości odbywało się przez prowadzone na stronie grupy rozmowy, gdzie kobiety analizowały ogólną sytuację solomatek w Polsce. Efektem tych dyskusji stała

się petycja opublikowana 23 września 2018 roku (Avaaz.org, 2019) i podpisana przez 121 932 osoby, zawierająca następujące postulaty:

...zmiana definicji „samotna matka”, podwyższenie progu przy świadczeniu z FA, podwyższenie progu przy świadczeniu 500+ dla samotnych rodziców

Kolejne działania w fazie mobilizacji to rozpowszechnianie petycji, zapraszanie celebrytów do jej upubliczniania (grupie udało się przekonać do tego np. Tomasza Sekielskiego, który na swoim blogu 23 września 2018 r. przeczytał treść petycji (Sekielski, 2018)), a także zaangażowanie mediów nagłaśniających problem (OFEMININ.PL, Stowarzyszenie Alimenty to nie prezenty, MAMADU.PL, JAIMAMABLOG.PL, ONET, KOBIETA.PL, MAMOTOJA.PL, EDZIECKO.PL, FAMILIE.PL, KOBIETA.WP.PL, POLITYKA.PL, RDC.PL, TVN w programie Dzień Dobry TVN, gdzie opublikowany został reportaż na temat solomatek pt. Bohaterki dnia codziennego oraz została przeprowadzona rozmowa z matkami – uczestniczkami grupy (Wspieram Samotne Mamy, 2018)).

W badanej grupie mobilizacja przeszła w maksymalizację. Na etapie tym poczucie siły rozprzestrzeniało się coraz szerszej, pojawiło się przeświadczenie, że zmiana otaczającej rzeczywistości jest realna. Solomatkę napisały list otwarty do ówczesnego prezydenta Polski Andrzeja Dudy. List został wysłany i opublikowany 7 lutego 2019 roku i był głośno komentowany w wielu mediach społecznościowych. Tego samego dnia kancelaria prezydenta opublikowała na platformie internetowej X⁴ informację:

Prezydent spotka się z przedstawicielkami samotnych matek, które z ramienia grupy „STOP Dyskryminacji Samotnych Matek” wystosowały dziś do Kancelarii Prezydenta RP list otwarty (Kancelaria Prezydenta, 2019).

Co zostało skomentowane przez administratorkę następująco:
Dopięłyśmy swego. Zostałyśmy zauważone przez najważniejszą osobę w kraju.

Kolejnym momentem maksymalizacji było spotkanie przedstawicielek grupy z Prezydentem Andrzejem Dudą 17 kwietnia 2019 r. (PREZYDENT.PL, 2019c). Solomatkę przedstawiły na nim swoją petycję, rozmawiały z Prezydentem na temat sytuacji rodzin monoparentalnych w Polsce, zostały usłyszane. Po spotkaniu zostały zaproszone na specjalne posiedzenie sekcji Narodowej Rady Rozwoju (10.06.2019 r.), podczas którego poruszono postulaty zawarte

⁴ W chwili prowadzenia badań platforma ta nazywała się Twitter

w petycji, kwestie alimentacji oraz rządowych programów wsparcia dla samotnych rodziców (PREZYDENT.PL, 2019b).

Ostatnia faza procesu *empowerment* polega na stworzeniu nowego porządku. Od 1 lipca 2019 roku program 500+ objął pierwsze dziecko bez kryterium dochodowego, od 30 kwietnia 2020 roku próg dochodowy Funduszu Alimentacyjnego został podniesiony do 900 zł i wprowadzono zasadę „złotówka za złotówkę”. W związku z tym dwa z trzech postulatów solomatek zostały urzeczywistnione. Pozostała nierozwiązana kwestia dotycząca definicji samotnego rodzicielstwa oraz kampanii społecznej nakłaniającej do płacenia alimentów.

Druga z badanych grup Stowarzyszenie Alimenty to nie prezenty dostrzegane nierówności opisała następująco:

Jesteśmy grupą rodziców, którzy działając w interesie swoich pociech napotkali mur na drodze egzekwowania alimentów od osób zobowiązanych do alimentacji. Wykorzystaliśmy wszystkie dostępne metody zmobilizowania dłużników alimentacyjnych i czujemy się zrzuceni na margines prawa.

Faza budzenia świadomości związana była z postrzeganiem problemu niealimentacji przez polskie społeczeństwo, w którym zdefiniowano przyzwolenie na niepłacenie alimentów ze strony takich grup jak niektórzy ojcowie dzieci oraz ich rodziny, a także niektórzy pracodawcy.

W fazie mobilizacji sformułowano następujące cele i zadania:

1. *Zmiana nastawienia i postrzegania problemu niealimentacji dzieci przez polskie społeczeństwo, poprzez prowadzenie w tym celu stałej kampanii społecznej uświadamiającej, że to dzieci są największymi ofiarami niepłacenia alimentów przez rodzica.*

2. *Zmiany w polskim systemie prawnym, które zapewnią znaczną poprawę skuteczności ściągalności alimentów należnych dzieciom.*

3. *Zniesienie kryterium dochodowego uprawniającego dzieci do otrzymywania alimentów z funduszu alimentacyjnego w przypadku ich bezskutecznej egzekucji na podstawie obowiązujących przepisów prawnych (Alimenty to nie prezenty, 2023).*

Faza maksymalizacji związana była z konkretnymi działaniami podjętymi przez grupę solomatek:

- dzielenie się własnymi doświadczeniami z innymi solomatkami, opisywanie historii na Facebooku w cyklu *Odzyskane alimenty – nasze historie*,
- stworzenie petycji dotyczącej zniesienia progu Funduszu Alimentacyjnego i złożenie jej na ręce Elżbiety Rafalskiej MRRiPS 16 grudnia 2015 r.,
- złożenie propozycji zmian w systemie alimentacyjnym na ręce premiera Mateusza Morawieckiego 5 lipca 2019 r.,

- udział w konsultacjach: zmiana projektu ustawy Kodeks Karny art. 209. w Sejmie, udział w debacie „Alimenty – proponowane zmiany i modyfikacje prawne w zakresie wprowadzenia tabeli alimentacyjnej” w Sejmie 28 października 2016 roku; udział w VI posiedzeniu Zespołu ds. Alimentów 31 stycznia 2017 roku; spotkanie w Ministerstwie Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej 20 kwietnia 2017 roku; udział w posiedzeniu senackiej Komisji Rodziny, Polityki Senioralnej i Społecznej na temat założeń do zmian systemu alimentacyjnego w Polsce 25 lipca 2017 roku; udział w spotkaniu w Europarlamencie 20 października 2018 roku, udział w specjalnym posiedzeniu sekcji Narodowej Rady Rozwoju 10 czerwca 2019 roku, podczas którego poruszono kwestię alimentacji oraz rządowych programów wsparcia dla solorodziców (PREZYDENT.PL, 2019b); udział w zebraniu sekcji Polityka społeczna, rodzina Narodowej Rady Rozwoju 16 września 2019 roku, które dotyczyło zorganizowania ogólnopolskiej kampanii społecznej, która nakłoniłaby mężczyzn do płacenia alimentów (PREZYDENT.PL, 2019c),
- uświadamianie społeczeństwa przez udział w programach telewizyjnych, radiowych, serwisach internetowych i prasie (m.in. TVN Fakty, TVN24, TVP 3 Poznań, TVP Szczecin, Polsat NEWS, TVP Dzień dobry Polsko i Pytanie na śniadanie, Superstacja, Program Trzeci Polskiego Radia, TOK FM, Radio ZET; Radio ESKA; Radio dla Ciebie; Polskie Radio 1, Polskie Radio 24, Polskie Radio 4, Poranek Echo24, Onet, Gazeta Wyborcza, Wprost, Zwierciadło, Dobre Rady),
- akcja w social mediach (m.in. na Facebooku *napisz do prezydenta w imieniu swojego dziecka prośbę o szybkie podpisanie nowelizacji art. 209 kk (uporczywa niealimentacja)*),
- kampania społeczna na Facebooku, ustawianie zdjęcia profilowego z nakładką #AlimentyToNiePrezenty,
- upublicznianie w social mediach (m.in. na Facebooku) wizerunku polityków⁵, artystów⁶, działaczy⁷ oraz „zwykłych” ludzi z kartką z napisem #AlimentyToNiePrezenty,

⁵ M.in. Wanda Nowicka, Marek Borowski, Ryszard Petru, Barbara Nowacka, Joanna Scheuring-Wielgus, Robert Biedroń, Jerzy Buzek, Adam Bodnar, Elżbieta Rafalska, Anita Kucharska-Dziedzic, Katarzyna Lubnauer, Katarzyna Kotula, Borys Budka, Krzysztof Śmiszek, Adrian Zandberg.

⁶ M.in. Marta Frey, Maja Ostaszewska, Krystyna Janda, Manuela Gretkowska, Kazimiera Szczuka, Anja Rubik, członkowie zespołu Łydka Grubasa, LITZA – Robert Friedrich, Kasia Kowalska, Tomasz LIPA Lipnicki.

⁷ M.in. Jerzy Owsiak, Lidia Owsiak, Jolanta Kwaśniewska, Małgorzata Fuszara, Magdalena Środa, o. Paweł Guzyński.

- edukacja (podczas seminariów, konferencji nt. ściągalności alimentów, spotkań, Kongresu Kobiet, festiwalu Pol'and'Rock).

Faza polegająca na stworzeniu nowego porządku obejmowała zmiany związane z Funduszem Alimentacyjnym, czyli wprowadzenie nowego kryterium dochodowego i zasady „złotówka za złotówkę” oraz zaostreniem przepisów dotyczących ściągalności alimentów, czyli zmiany w art. 209. Kodeksu Karnego. O czym napisały solomatkki na Facebooku:

efekty znacie... próg do FA wreszcie się ruszył, zmiany w art 209 kk., kampania społeczna, bo rozmawialiśmy z tysiącami osób, którym pokazywaliśmy skalę problemu niealimentacji, odpowiadaliśmy na wiele pytań, odczarowaliśmy słowo alimenty, które wciąż ma zły odbiór w naszym kraju...

Zakończenie i wnioski

Grupowy *empowerment* przesunął pozycję zajmowaną w społeczeństwie przez solomatkki z marginesu bliżej centrum. Nie bez znaczenia był wpływ rozwoju jednostkowego upełnomocnienia w tej populacji. Zgodnie z feministycznym hasłem „osobiste jest polityczne” indywidualne doświadczenie odbudowywania poczucia siły było rozpowszechniane i upubliczniane poprzez Facebook innym matkom. Dało podstawę do współpracy z innymi kobietami i wspólnej, grupowej zmiany w społeczeństwie. Jednakże solomatkki nie osiągnęły centrum. Pozostała nadal praca nad przestrzenią legislacyjną, obszarami systemowego wsparcia, egzekwowaniem alimentów, a także zmianami stereotypów.

W przypadku grupowego upełnomocnienia solomatek faza rozwarstwienia dotyczyła takich problemów, jak: wieloletnia dyskryminacja i marginalizacja rodzin monoparentalnych, nierówne traktowanie ich w porównaniu z rodzinami nuklearnymi (choćby przez przepisy prawa i pomoc ze strony państwa), niesprawiedliwość ze strony ojców niepłacących alimentów i niepartycypujących w opiece nad dzieckiem/dziećmi, dyskryminacja zawodowa oraz mieszkaniowa, a także istniejące stereotypy dotyczące solomatek. Faza budzenia się świadomości rozwijała się podczas dyskusji prowadzonych na Facebooku na temat wymienionych nierówności i pociągała za sobą kolejny etap – mobilizację, w którym ustalane były konkretne cele i zadania, rozwijała się solidarność kobieca. Etap maksymalizacji to wdrożenie wytyczonych celów w życie. W przypadku obserwowanych grup solomatek: Stop dyskryminacji samotnych matek i Stowarzyszenie Alimenty to nie prezenty były to petycje, akcje, udziały w konsultacjach, programach telewizyjnych, radiowych i w prasie, kampanie społeczne, aktywność w social mediach, edukacja, spo-

tkania z politykami (w tym z prezydentem RP). Ostatnia faza, czyli stworzenie nowego porządku, to zmiany w przepisach (Fundusz Alimentacyjny, program 500 plus, artykuł 209 kk) i stopniowa zmiana społecznej świadomości.

Opisany w artykule *empowerment* ukazany został jako proces uzyskiwania kontroli przez grupy, zarówno nad zasobami, jak i ideologią (Batliwala, 2007). Obrazują to działania ruchu feministycznego, dzięki którym kobiety wywalczyły prawa (zasoby) oraz sprzeciwiły się ideologii patriarchy. Podobnie solomatkki, połączone solidarnością kobiecą, sięgnęły po zasoby (ekonomiczne, społeczne itp.) oraz zwiększyły swoją kontrolę nad ideologią (wartościami – rodzina monoparentalna jako akceptowana struktura, a także jako alternatywna forma życia małżeńsko-rodzinnego; postawami – dotyczącymi alimentów oraz przekonaniami – walka ze stereotypami). Czy kobiety-solomatkki osiągnęły centrum? Czy jest równość między kobietami i mężczyznami oraz między rodzinami pełnymi i monoparentalnymi? Odpowiedzi na te pytania pokazują, że solidarność kobieca nie przestała być potrzebna w chwili uzyskania przez ruch feministyczny praw dla kobiet, i nadal stanowi bardzo ważne narzędzie dla grup solomatek, które nie są w centrum, ale nadal na marginesie życia społecznego.

Bibliografia

- Batliwala S. (2007). Taking the Power out of Empowerment: An Experiential Account. *Development in Practice*, 17 (4/5), 57–65.
- Castells M. (2013). *Sieci oburzenia i nadziei. Ruchy Społeczne w erze internetu*. Warszawa.
- Giddens A. (2010). *Nowoczesność i tożsamość*. Warszawa.
- Gulczyńska A., Granosik M. (red.) (2014). *Empowerment w pracy socjalnej: praktyka i badania partycypacyjne*. Warszawa.
- hooks b. (2013). *Teoria feministyczna. Od marginesu do centrum*. Warszawa.
- Hur M. H. (2006). Empowerment in Terms of Theoretical Perspectives: Exploring a Typology of The Process and Components Across Disciplines. *Journal of Community Psychology*, 5 (34), 523–540.
- Kawula S. (2005). *Kształty rodziny współczesnej. Szkice familogiczne*. Toruń.
- Kozinets R. V. (2012). *Netnografia. Badania etnograficzne online*. Warszawa.
- Kuźma-Markowska S. (2014a). Druga fala. W: M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska, A. Mrozik i in. (red.), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze* (ss. 97–100). Warszawa.
- Kuźma-Markowska S. (2014b). Pierwsza fala. W: M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska, A. Mrozik i in. (red.), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze* (ss. 378–381). Warszawa.
- Kuźma-Markowska S. (2014c). Trzecia fala. W: M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska, A. Mrozik i in. (red.), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze* (ss. 551–554). Warszawa.
- Mažeikienė N. (2014). Narracyjna analiza biografii jako narzędzie upełnomocniania (empowerment). W: A. Gulczyńska, M. Granosik (red.), *Empowerment w pracy socjalnej: praktyka i badania partycypacyjne* (ss. 57–66). Warszawa.
- Mrozik A. (2014). Siostrzeństwo. W: M. Rudaś-Grodzka, K. Nadana-Sokołowska, A. Mrozik i in. (red.), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze* (ss. 511–513). Warszawa.

- Rosalska M. (2017). Empowerment jako strategia myślenia i działania w pracy na rzecz społeczności. W: K. Segiet, K. Słupska, A. Tokaj (red.), *Animacja w środowisku. O potrzebie kreowania działań lokalnych (teoria a praktyka)* (ss. 95–104). Poznań.
- Slany K. (2008). *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków.
- Szmagalski J. (1994). *Teoria pracy socjalnej a ideologia i polityka społeczna*. Warszawa.
- Tolbert S., Schindel A., Gray S., Kenny L., Rivera M., Snook N., Widimaier C. (2019). Empowerment. W: D. Ford (red.), *Keywords in Radical Philosophy and Education*. Peter Lang Publishers.

Źródła internetowe

- Alimenty to nie prezenty. (2023). Informacje o: Alimenty to nie prezenty, na portalu społecznościowym Facebook. https://www.facebook.com/Alimentytonieprezenty/about_details (data pobrania: 02.08.2023).
- Avaaz.org. (2019). STOP dyskryminacji samotnych matek. https://secure.avaaz.org/community_petitions/pl/Anna_Lose_Grupa_Samotne_Mamy_STOP_dyskryminacji_samotnych_matek_1/ (data pobrania: 02.08.2023).
- Chelstowska A. (2016). Alimenty na dzieci – diagnoza polskiego systemu i przegląd praktyk zagranicznych. <https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Agata%20Che%C5%82stowska%20Alimenty%20-%20diagnoza.%20Raport%20ISP.pdf> (data pobrania: 20.08.2023).
- Główny Urząd Statystyczny (2023). Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2021. Rodziny w Polsce w świetle wyników NSP 2021. <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-ostateczne/rodziny-w-polsce-w-swietle-wynikow-nsp-2021,7,2.html> (data pobrania: 30.09.2023).
- Kancelaria Prezydenta. (2019). Wpis na platformie internetowej X. <https://twitter.com/prezydentpl/status/1093624197018988544> (data pobrania: 02.08.2023).
- Ministerstwo Sprawiedliwości. (2023). Alimenty – prawomocne orzeczenia przy rozwodach i poza rozwodami w latach 2015-2022. <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie> (data pobrania: 30.09.2023).
- PREZYDENT.PL (2019a). Narodowa Rada Rozwoju o kampanii społecznej wspierającej samotnych rodziców. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/narodowa-rada-rozwoju/aktualnosci/narodowa-rada-rozwoju-o-kampanii-spoecznej-wspierajacej-samotnych-rodzicow,8011> (data pobrania: 04.08.2023).
- PREZYDENT.PL. (2019b). Narodowa Rada Rozwoju ws. rodziców samotnie wychowujących dzieci. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/narodowa-rada-rozwoju/aktualnosci/narodowa-rada-rozwoju-ws-rodzicow-samotnie-wychowujacych-dzieci-,8008> (data pobrania: 02.08.2023).
- PREZYDENT.PL. (2019c). Prezydent spotkał się z przedstawicielkami grupy „STOP Dyskryminacji Samotnych Matek”. <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/wydarzenia/prezydent-spotkal-sie-z-przedstawicielkami-grupy-stop-dyskryminacji-samotnych-matek,1351> (data pobrania: 02.08.2023).
- Sekielski T. (2018). Transmisja na żywo na portalu społecznościowym Facebook. <https://www.facebook.com/Sekielski/videos/2250615988491797> (data pobrania: 02.08.2023).
- Wspieram Samotne Mamy. (2018). Film opublikowany na stronie grupy, w portalu społecznościowym Facebook (dostęp ograniczony, tylko dla członków grupy Wspieram Samotne Mamy). <https://www.facebook.com/edyta.pysiak.1/videos/2272047209696408> (data pobrania: 02.08.2023).